

## **ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ДО РОБОТИ В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ**

---

**Ольга Беляк**

### **ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА**

В умовах нової освітянської парадигми, підготовка вчителів нового типу стає найважливішою умовою відродження не тільки освіти, але і всієї вітчизняної культури, її інтеграції в загальнолюдське та європейське співтовариство. Соціальна ситуація, що склалась, якісно по-новому ставить проблему підготовки педагогічних кадрів, вимагає наукового переосмислення цінностей системи, формування професійно значущих якостей, актуалізує пошук оптимальних форм цього процесу в період навчання у вищому закладі освіти.

Сьогодні підвищує вимоги до професійної підготовки майбутніх учителів-словесників. У законах «Про освіту», «Про вищу освіту», національній програмі Освіта («Україна XXI століття») визначаються важливі стратегічні напрями, завдяки яким змінюється підхід до фахової підготовки вчителів-словесників. Одним із найважливіших напрямів роботи є створення необхідних умов для формування творчої особистості, реалізації природних задатків, індивідуальних здібностей та якостей майбутніх учителів-словесників. Тому орієнтиром вищої освіти стають такі завдання, як формування в майбутнього вчителя-словесника творчого самовиявлення, потенціалу саморозвитку й самовдосконалення, розвиток комплексу професійно значущих якостей сучасного фахівця, його професійного мислення, самосвідомості, соціальної й професійної відповідальності.

У зв'язку з вищезазначеним виникає протиріччя – що суспільство висуває до майбутнього вчителя-словесника, та якістю його професійної підготовки у вищому педагогічному закладі освіти, показником якої виступають його сформовані професійно-значущі якості. Розв'язання цього протиріччя й обумовило вибір теми дослідження – «Визначення професійно значущих якостей майбутнього вчителя-словесника».

Отже, особистість учителя-словесника (її ціннісні орієнтації, мотиви, ідеали тощо) характеризується педагогічною спрямованістю та визначенням сутності педагогічної діяльності й спілкування, тому доцільно стверджувати, що деякі властивості особистості виступають важливими факторами її творчої педагогічної діяльності.

Актуальність статті зумовлена недостатністю уваги, яка приділяється формуванню професійно значущих якостей майбутнього вчителя-словесника. Викладачі спеціальних дисциплін найчастіше

---

акцентують увагу на формуванні в студентів тих професійно значущих якостей, які знадобляться їм у будь-якій виконавській діяльності. Ці властивості, безперечно, важливі, але вони не завжди збігаються з якостями, що потрібні для діяльності вчителя-словесника.

Сутність вказаного питання була розглянута багатьма науковцями з різних сторін і отримала численні підходи до її розв'язання.

Аріал нашого дослідження має на меті розглянути сутність поняття «професійно значущі якості вчителя» в психолого-педагогічній літературі та визначити професійно значущі якості вчителя-словесника.

У контексті нашого дослідження визначення професійно значущих якостей майбутнього вчителя-словесника потребує розкриття поняття – «професійно значущі якості особистості».

З різних позицій професійно значущі якості вчителя, питання його фахової підготовки розглядали в своїх роботах Е. Абдулін, А. Афанасьєв, Б. Брилін, С. Гончаренко, І. Гринчук, І. Зязюн, Л. Коваль, Н. Кузьміна, В. Крутецький, С. Мельничук, Л. Мітіна, Н. Миропольська, О. Мудрик, В. Муцмахер, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Пометун, О. Рудницька, Н. Серєда, В. Сластьонін, В. Федорчук, В. Шадриков, М. Шершакова, А. Щербаков.

Отже, К. Левітан визначив «професійно значущі якості особистості» як постійно закріплене ставлення до своєї професії, праці, природи, речей як певної системи мотивів, форм і способів професійно-рольової поведінки, в якій ці стосунки реалізуються [4, с. 33].

На думку О. Щербакова, «професійно значущі якості є тією формою внутрішньої активності особистості, завдяки якій відбувається впорядкування сприйманої інформації всієї палітри ставлення до навколишньої дійсності й вибору найбільш правильних, педагогічно обґрунтованих дій стосовно учнів, своїх духовних потреб і себе як до суб'єкта педагогічної діяльності й діяча соціального прогресу. Ці якості студента визначають професійне становлення його особистості як майбутнього вчителя-вихователя підростаючих поколінь» [18, с. 23].

Так, І. Зязюн указував на те, що майбутньому вчителю необхідно працювати над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність: педагогічний оптимізм, впевненість у собі як в учителіві, відсутність страху перед дітьми, вміння володіти собою, відсутність емоційного напруження, наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладання, рішучість) [8, с. 50].

У педагогічних дослідженнях значне місце займає розробка професіограми вчителя. У кожному з них велика увага приділяється професійно значущим якостям майбутнього педагога.

Так, Н. Кузьміна визначає структуру педагогічної діяльності та розглядає механізм і послідовність розвитку професійно значущих якостей

---

учителя. Отже, в її дослідженнях виокремлено п'ять груп якостей, зумовлених відповідними видами діяльності вчителя: гностичні, проектувальні, конструктивні, комунікативні, організаторські [3], які в функціональній схемі О. Щербакова віднесені до загально трудових [18]. До власне професійних він відносить інформаційні, мобілізаційні, розвиваючі й орієнтувальні функції педагогічної діяльності [18].

Яз зазначав С. Вершловський, завершення формування спеціаліста – результат формування його особистості на етапі становлення, виявлення його громадської позиції, загальний підсумок формування особистості на етапі професійного становлення. Вищий педагогічний заклад освіти інтегрує весь досвід особистості, підпорядковуючи його професійній ролі, в основі якої лежить принцип взаємодії суб'єктів, їх активний взаємовплив [11].

Професійні якості В. Сластьонін класифікує, виходячи із сукупності зумовлених вимог до вчителя. Науковець виокремлює такі професійно значущі якості вчителя: інтерес і любов до дитини, як відображення потреби в педагогічній діяльності; справедливість; педагогічна пильність та спостережливість; педагогічний такт; педагогічна уява; товариськість; вимогливість; наполегливість; цілеспрямованість; організаторські здібності; витримка; врівноваженість; професійна працездатність [14].

Особливу увагу професійно-педагогічній спрямованості особистості, яка зумовлює розвиток необхідних якостей приділяє у своїх дослідженнях Л. Арчажнікова.

Найважливішими особистісними якостями вчителя Ю. Бабанський вважає ідейно-політичний та культурний кругозір, суспільну активність, почуття нового, потребу працювати з дітьми, наполегливість, вимогливість, самооцінку, знання в галузі свого предмета, вміння розвитку мислення школярів, навички навчальної праці, інтерес до предмета, вміння забезпечити індивідуальний підхід до учнів під час навчання і виховання, вміння організувати позакласну роботу з предмета [1].

Однією з найважливіших якостей, потрібних учителю, учені вважають рефлексію. І. Гринчук, наголошує, що з рефлексією (звернення індивіда на самого себе, на свій внутрішній світ, психологічні якості та стан) пов'язані дії вчителя, які призводять до перетворення й удосконалення навчально-виховного процесу [2]. Ми згодні з дослідницею, творчо-педагогічний аспект рефлексії проявляється у різних видах творчої діяльності та вважається чинником самовдосконалення майбутнього вчителя-словесника.

Зазначимо, що зарубіжні дослідники також працюють на питанням професійно-значущих якостей вчителя. Так, Американський Національний комітет з професійних учительських стандартів розробив вимоги для отримання національного вчительського сертифікату, визначивши, п'ять базових стандартів для компетентних педагогів: вчитель повинен брати на

себе відповідальність за учнів та їх навчання; вчитель повинен знати свій предмет та вміти його викладати; вчитель повинен бути менеджером та наставником для своїх учнів; вчитель повинен удосконалювати свої знання, виходячи з практичного досвіду; вчитель повинен бути членом Комітету з освіти [19].

Канадські науковці (Є. Джимез, М. Леннон, П. Мерсер, Х. Мурей, М. Робінсон) під педагогічною майстерністю розуміють не тільки знання свого предмета, але й педагогічні знання й вміння, до яких входять комунікативність, вибір ефективних методів викладання матеріалу, забезпечення можливості для практики й зворотного зв'язку, вміння працювати з різними учнями [21].

Професійна підготовка вчителя-словесника та визначення його професійно значущих якостей завжди була у центрі уваги учених-методистів. Цій проблемі присвятили свої роботи такі науковці (Н. Бабич, О. Бандура, О. Біляєв, Н. Волошина, Л. Мірошниченко, В. Мельничайко, В. Паламарчук, М. Пентилюк, О. Семенов, Р. Суровцева).

Так, наприклад, О. Семенов визначає ряд професійно значущих якостей учителя-словесника, а саме: мовну компетенцію – опанування мовною системою за рівнями фонетики, лексики, морфології, синтаксису, стилістики тексту; лексико-семантичну компетенцію; лінгвістичну; мовленнєву; комунікативну; іншомовну комунікативну компетенцію; лінгвокраєзнавчу, соціолінгвістичну компетенцію; культурознавчу, фольклорно-літературознавчу; методичну компетенцію; педагогічну, психологічну та науково-дослідну компетенцію [13]. Для майбутнього вчителя-словесника української мови і літератури важливим є набуття мовленнєвого досвіду тобто практичне володіння мовою і емпіричне узагальнення спостережень за мовою. У період навчання продовжується формування мовної особистості, мовної індивідуальності, невід'ємними складовими якої є мовна свідомість і самосвідомість, національний характер, національно-культурні традиції [6].

М. Пентилюк вважає домінуючою мовленнєву компетенцію [9].

Проаналізувавши лише деякі підходи, можна побачити, що серед учених не існує єдиної думки щодо питання про структуру необхідних учителю-словеснику професійно значущих якостей.

Згідно з Наказом Міністерства освіти та науки України та Академії педагогічних наук України № 428/48 від 05.09.2000 р. було розроблено критерії оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти, де визначено основні компетенції, які вимагає сучасне життя, а саме: громадські, ті, що стосуються життя в полікультурному суспільстві, ті, що пов'язані з оволодінням усною чи писемною рідною мовою та іншими мовами, пов'язані з вимогами інформаційного суспільства, а також компетенції щодо бажання і готовності постійно навчатися як у професійному, так і особистому та суспільному плані [5].

---

Отже, професійно-педагогічна підготовка до здійснення творчої педагогічної діяльності припускає оволодіння майбутнім учителем-словесником сукупністю спеціальних, психолого-педагогічних і методичних знань, умінь і навичок, а також сформованість професійно значущих особистісних якостей. Виділити важливі якості майбутнього вчителя-словесника дозволяє аналіз його професійно-педагогічної діяльності.

Учитель-словесник реалізує себе в творчій, мовознавчій, літературознавчій, педагогічній діяльності. Головною особливістю, на наш погляд, є домінуюче значення творчого самовиявлення, яке охоплює всі без винятку сфери діяльності вчителя-словесника та є основною характеристикою педагогічної взаємодії стосовно філологічної діяльності. Творче самовиявлення, педагогічну культуру, інтуїцію, рефлексію.

До найважливіших професійно значущих якостей, якими повинен володіти учитель-словесник, можна віднести, професійне мислення, професійну компетентність,

На нашу думку, майбутнього вчителя-словесника, в першу чергу, повинні відрізнити гуманістичні якості, такі як емпатія, такт, толерантність, вміння знайти позитивне в людині, доброзичливість, справедливість тощо, без яких неможлива робота з учнями, бо процес гуманістичного виховання учнів починається з формування гуманістичних якостей особистості самого вчителя-словесника.

Ми вважаємо, що вчителю-словеснику повинні бути властиві такі якості, як альтруїзм та почуття власної гідності. Визначальною тут є система цінностей учителя-словесника, де альтруїзм – здатність робити добро іншій людині, незалежно від її походження, віри, соціального статусу, від користі, яку вона приносить суспільству, – переходить із розряду філософських категорій у стійке психологічне переконання. Альтруїстична настанова, яка входить до особистісних якостей, часто висуває перед вчителем високі вимоги – вміння бути вище своїх власних бажань та потреб і віддати безумовний пріоритет потребам учня.

Крім того, в особистісному ядрі кожної людини, а особливо вчителя, важливим є почуття власної гідності. Не маючи його, вчитель не зможе виховати почуття власної гідності в своїх учнів. Ця якість є умовою і передумовою особистісної та соціальної відповідальності.

Ще однією професійно значущою якістю сучасного вчителя, на нашу думку, є мобільність. У словнику іноземних мов «мобільність» визначається, як 1) рухливий, здатний до швидкого пересування та дій; 2) переносно-енергійний, діяльний» [15, с. 364].

У навчальному посібнику за редакцією Н. Ничкало «професійна мобільність» визначається як «здатність швидко змінювати види праці, переключатися на іншу діяльність у зв'язку зі змінами техніки і технології виробництва» [10, с. 194].

Мобільність особистості, на нашу думку, проявляється в її здатності до творчого засвоєння нових видів діяльності та перебудови стереотипів, які склалися раніше. При цьому вона передбачає: відкритість людини по відношенню до нового, впевненість у своїх силах в процесі його засвоєння; широту і багатогранність мислення, здатність переходити від одного способу діяльності до іншого; гнучкість настанов особистості, здатність адекватно оцінювати свої результати і намічати нові перспективи.

Майбутньому учителю-словеснику, який працюватиме в нових умовах сучасної школи, необхідно, на нашу думку, володіти особистісною та соціальною мобільністю, а також мобільністю знань. Відмова від стереотипів, здатність до інновацій, інтерес до всього нового, але при цьому критичне осмислення запропонованого, вміння підібрати найбільш ефективну для рішення педагогічної задачі технологію.

Але найбільш важливою професійно значущою якістю майбутнього вчителя-словесника є комунікативність, тому що вміння спілкуватися є необхідним для педагогічної діяльності, адже він працює у сфері «людина-людина», яка передбачає здатність успішно функціонувати у системі міжособистісних стосунків.

Велике значення для сучасного вчителя-словесника має його громадянська відповідальність. Педагог С. Русова говорила про те, «що далі люди живуть упорядкованими громадами, то все більше вони відчують велике значення громадського життя для кожного окремо взятого громадянина, для кожної окремої особи, бо все ширше громадське життя захоплює людину та задовольняє її різноманітні потреби й вимоги» [12, с. 16].

Під громадянською відповідальністю ми розуміємо сукупність громадянської та соціальної зрілості людини. Професія вчителя-словесника, призначення якої виховувати підростаюче покоління, вимагає від людини бути громадянсько зрілою особистістю. На думку Р. І. Хмелюк, поняття «громадянська зрілість» визначається не віком, а поглядами, вчинками, поведінкою в суспільстві, в системі суспільних відносин, коли людина виступає як повноважний суб'єкт громадянських прав і обов'язків. При цьому автор структурує громадянську зрілість на: патріотизм, інтернаціоналізм, відповідальність, обов'язок, цілеспрямованість, організованість, самостійність, працелюбство, наполегливість, а також високий рівень самосвідомості [16].

Сучасний учитель-словесник повинен одночасно усвідомлювати себе носієм національних цінностей і мати планетарне мислення. За своєю природою – це новий погляд на світ, його проблеми, можливі шляхи їх вирішення, боротьба за виживання людства, збереження довкілля, шлях до миру й благоденства, відмова від застарілих стереотипів і норм, від усіх видів егоїзму. Це мислення, спрямоване на усвідомлення цілісного, взаємопов'язаного та взаємозумовленого світу.

---

Необхідність формування в майбутніх учителів-словесників полікультурності пов'язана з тим, що на початку ХХІ століття все більш нагальною постає проблема мирного співіснування й продуктивного співробітництва людей різних націй, віросповідань, прибічників різноманітних стилів життя, представників різних культур, – тобто проблема діалогу культур.

Діалог культур поступово стає визначальним у різних сферах нашого життя. Однак найбільш важливим він є для формування пріоритетів розвитку сучасної освіти. З одного боку, це формування в суб'єктів навчання толерантності по відношенню до інших людей, їхніх традицій, звичок, національних цінностей тощо. З іншого – гуманітаризація освіти, зокрема необхідність опанування іноземними мовами.

«Сучасна концепція іншомовної освіти базується на інтегрованому навчанні мові та культурі країни, мова якої вивчається, на діалозі рідної та іноземної культур. Мета такої освіти – навчання мови – через культуру, культури – через мову, формування homo moralis: людини із совістю, що розрізняє добро і зло, має високі, стійкі моральні орієнтири, якими керується у своїй діяльності» [7, с. 17].

Зазначимо, що за останнє десятиріччя значно збільшилась чисельність європейців, що володіють двома чи трьома іноземними мовами. Багатокультурне й багатомовне європейське співтовариство однією з найбільш важливих цілей сучасної освіти вважає обов'язкове знання кожною молодою людиною іноземних мов. Як зазначається в заключній доповіді проекту Ради Європи: «Навчання іноземної мови для європейської громади необхідно для полегшення вільного пересування людей, інформації та ідей в Європі з метою побудови взаєморозуміння та сприйняття культурного й мовного розмаїття в багатомовній та багатокультурній Європі та виховання поваги до національного самовизначення» [20, с. 202].

Вищесказане свідчить про те, що мовна та полікультурна освіта повинна стати сьогодні для сучасної школи однією з пріоритетних, а здійснювати її покликані вчителі-словесники зі сформованим полікультурним мисленням. Як відомо, освітній полікультуризм передбачає побудову освіти за принципом культурного плюралізму, визнання рівноцінності та рівноправності всіх етнічних і соціальних груп, які складають суспільство, неможливості дискримінації людей за ознаками національної чи релігійної приналежності, статі чи віку. Безумовно, особливе місце в цьому процесі посідає вчитель-словесник у зв'язку з тим, що у специфіці його предмету закладені змістовні можливості мовної та полікультурної освіти.

На наш погляд, до необхідних принципів здійснення мовної та полікультурної освіти майбутніх учителів-словесників можна віднести такі:

- орієнтація на обов'язкове полікультурне й полілінгвальне

навчання;

– інтегративний комунікативно-діяльнісний підхід до мовної освіти під час співвивчення мов як інструменту спілкування, засобу міжкультурної взаємодії;

– узагальнення досягнень матеріальної та духовної культур цивілізації людства;

– залучення найсучасніших технологій у розвитку засобів масової комунікації з метою полікультурної освіти.

На нашу думку, ознаками сформованості полікультурності вчителя-філолога є: сформоване світосприйняття; усвідомлення себе носієм національних цінностей; розуміння взаємозалежності між собою та іншими людьми; розвинута комунікативна культура, а саме, знання етики дискусійного спілкування й взаємодії з людьми, які дотримуються інших поглядів, віросповідань, з представниками інших культур; загальнопланетарний спосіб мислення; толерантність, повага до мови, релігії, культури рідної та інших націй.

Оскільки підготовка майбутніх учителів-словесників має за мету комплексну реалізацію практичної, виховної, освітньої та розвиваючої цілей, слід розглянути, які зміни мають мати місце при їх реалізації в умовах полікультурної освіти. Так, виховна мета може бути інтерпретована з наступних позицій: орієнтація на гуманізацію освіти; навчання у дусі діалогу культур; виховання взаєморозуміння й терпіння щодо інших культур, здатності ставитися до них з повагою; прояв інтересу до контакту з іншими культурами.

Тлумачення освітньої мети може бути доповнене більш глибоким засвоєнням рідної культури через зіткнення з іншою культурою та взаємодію з нею, а також розширенням мовного, соціального та інтелектуального горизонту тих, хто навчається. Досягнення розвиваючої цілі навчання передбачає: розвиток уміння проникати в культуру країни, мова якої вивчається, під час зіткнення суспільних, культурних і мовних реалій, використовувати соціокультурний фон для розуміння й тлумачення соціокультурних елементів, розуміти приналежність до національного і світового співтовариства, формулювати власну точку зору; розвиток здатності орієнтуватися в ціннісних категоріях власного та чужого суспільства.

На нашу думку, до практичних завдань навчання рідної та іноземним мовам з метою формування полікультурності студентів можна віднести, насамперед, такі: формування уявлень про культуру усного та писемного спілкування мовою, яка вивчається; формування знань про лінгвістичну та лінгвокраїнознавчу варіативність рідної та іноземної мов з метою здійснення офіційного й неофіційного спілкування; навчання дотриманню правил формальної та неформальної мовленнєвої поведінки рідною та іноземною мовами; формування понять про еквівалентну і безеквівалентну

---

лексику; формування та розвиток умінь використовувати рідну та іноземну мову як інструменту міжкультурного спілкування; навчання вмінню адекватно описувати свою культуру рідною та іноземною мовою; знайомство зі стратегіям самонавчання на основі використання дистанційних засобів навчання рідної та іноземних мов (включаючи спілкування з представниками інших культур через систему Інтернет).

Отже, в результаті проаналізованої психолого-педагогічної літератури було з'ясовано, що професійно значущі якості – це постійно закріплене ставлення до своєї професії, праці, природи, речей як певної системи мотивів, форм і способів професійно-рольової поведінки, в якій ці стосунки реалізуються. Отже, питання формування професійно значущих якостей майбутніх учителів-філологів сьогодні є надзвичайно актуальною. Наявність потреби сформованих якостей у майбутнього вчителя-словесника, що відображені в його професіограмі. Процес формування професійно значущих якостей майбутнього вчителя-словесника буде найбільш ефективним, якщо створити необхідні умови під час педагогічної практики, занять з психолого-педагогічних дисциплін, на заняттях з професійної науково-предметної підготовки, під час індивідуального навчання та в процесі викладання філологічних дисциплін необхідно орієнтувати майбутніх учителів-словесників на самооцінку професійно значущих якостей. Це викликане тим, що кожному вчителю необхідно бачити себе і власну діяльність не тільки «зсередини», а як би «зі сторони», зробити її предметом спеціального аналізу. Виконання завдання з формування у студентів повної структури навчальної діяльності дозволяє їм повною мірою усвідомити себе у професійній ролі, оцінити свої можливості, достоїнства й недоліки власної діяльності, свідомо формувати свої професійно-значущі якості.

Ми вважаємо, що саме майбутній вчитель-словесник повинен бути готовим до роботи з формування в учнів усіх зазначених видів компетенцій, особливо мовної. Але для того, щоб здійснити це, у випускника вищого педагогічного закладу освіти мають бути сформовані не тільки усі складові професійної компетентності, а й професійно значущі якості, що необхідні сучасному вчителю-словеснику для виконання творчої професійної діяльності.

Подальшої розробки, на нашу думку, потребує визначення нових ефективних методів формування професійно значущих якостей майбутнього вчителя-словесника під час його навчання у ВНЗ та впровадження їх у педагогічну практику.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1977. – 256 с.
2. Гринчук І. П. Формування майбутнього вчителя музики : Репродукція

- чи творення? / І. П. Гринчук // Рідна школа. – 2000. – № 2. – С. 26–28.
3. Кузьміна Н. В. Професіоналізм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьміна. – М. : Высшая школа, 1990. – 119 с.
  4. Левитан К. М. Основы педагогической деонтологии / К. М. Левитан. – М. : Просвещение, 1995. – 191 с.
  5. Наказ Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України № 428 /48 від 04.09.2000 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – № 19. – 2000. – С. 28–32.
  6. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Проект. – К. : Шкільний світ, 2001. – 24 с.
  7. Пассов Е. И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур / Е. И. Пассов. – Липецк : ЛГПИ – РЦИО, 2000. – 204 с.
  8. Педагогічна майстерність: підручник / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1997. – 349 с.
  9. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика: пробний підручник для гімназій гуман. профілю / М. І. Пентилюк. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
  10. Професійна освіта : словник : [навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.]; за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : Вища школа, 2000. – 380 с.
  11. Профессиональная деятельность молодого учителя (социально-педагогический аспект) / под ред. С. Г. Вершловского, Л. С. Лесохиной. – М. : Педагогика, 1982. – 254 с.
  12. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 2 / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
  13. Семеног О. М. Професійна компетенція вчителя української мови і літератури : програма спецкурсу (для студентів спеціальності 7.010103 «Українська мова та література») / О. М. Семеног. – Глухів, 2003. – 66 с.
  14. Слостенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В. А. Слостенин. – М. : Просвещение, 1976. – 159 с.
  15. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
  16. Хмельюк Р. И. Формирование гражданской зрелости студенческой молодежи / Р. И. Хмельюк. – Киев. – Одесса : Вища школа, 1978. – 134 с.
  17. Шершакова М. В. Совершенствование профессионально-педагогической подготовки педагога-музыканта в институтах культуры и искусств : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шершакова М. В. – Чебоксары, 2006. – 225 с.
-

18. Щербаков А. И. Совершенствование системы психологического образования / А. И. Щербаков // Вопросы психологии. – 1981. – № 5. – С. 13–18.
19. Britell J. K. Competency and Excellence // Minimum Competency Achievement Testing / Taeger R. M. & Tittle C. K. (eds). – Berkeley, 1980. – P. 23–29.
20. Modern Language Learning, Teaching, Assessment // A Common European Framework of Reference / Council of Europe, Education Committee. – Strasbourg, 1998. – 224 p.
21. Murray H. Ethical Principles in University Teaching / H. Murray, E. Gillese, M. Lennon, P. Mercer, M. Robinson. – Society for Teaching and Learning in Higher Education, 1996. – 386 p.